

vagy 1938-ban. A padon ül Hendriks asszony, a Hospitium igazgatója, mellette pedig Jan Köstler, németországi hallgató. A jobb szélén álló magas diák pedig ukrainai, neve: Wazyl Slobodian.

A fénykép lelőhelye: ADC Levéltár, Kampen. E helyen mondunk köszönetet a rendelkezésünkre való bocsátásért dr. Georg Harinck professzornak és Merijn Wijma levéltárosnak.

Albert András:

A magyarországi protestánsok védelme I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem politikájában (1671-1681)

The Defense of Protestants in Hungary in the Policy of Mihály Apafi, Prince of Transylvania (1671-1681)

Mihály Apafi, Prince of Transylvania was the protector of persecuted Protestants of Transdanubian and Upper Hungary areas. He welcomed the ministers from Hungary who became homeless and gave them a support in his policy. The prince promoted the re-settlement of the Reformed College of Sárospatak which was expelled from the town to find a home in Gyulafehérvár, Transylvania. His role as a statesman lending support and protection to Protestants in Transylvania and Hungary is comparable to István Bocskai, Gábor Bethlen and György Rákóczi I, princes of Transylvania during the 17th century history of the church. The prince's greatness gave him a leading role in the international political life as well as in at home, in Transylvania and he played a vital role in making Protestantism flourishing in the areas of education, supported arts and the influx of intellectual capital from abroad. He saw his role as a statesman in solving the political, societal, cultural and religious issue of Transylvania and Hungary, sought to ensure religious liberty for them and offer protection when it was needed.

Keywords: *Counter-reformation, persecution of religion, protection of Protestants in Hungary, Decade of Bereavement, freedom of religion*

Bevezetés

A Habsburg-török háborút 1664. augusztus 1-én Szentgotthárdnál zajlott ütközetet Montecuccoli császári generális serege nyerte meg. A háborút I. Lipót magyar király (1657- 1705) és IV. Mehmed oszmán

szultán (1648-1687) követei között Vasváron megkötött béke zárta le.¹ Az udvar szeptember 27-én tett bejelentését óriási megdöbbenés, csalódottság és felháborodás fogadta Magyarországon és Erdélyben. A magyarországi vármegyei nemesek erősen tiltakoztak mivel a békekötést elfogadhatatlannak tartották. Az Erdélyi Fejedelemség tragédiaként élte meg a bejelentést. A béke értelmében a Porta kezén maradt az 1663-1664 során elfoglalt partiumi várak és területek. A legérzékenyebben Székelyhíd várának lebontása érintette az erdélyieket.

A vasvári békekötéssel elégedetlenkedő magyarországi államférfiak szervezkedni kezdtek. Murány várában 1666. augusztus 23-27-én titkos találkozón tanácskoztak a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség jövőjéről. A tanácskozáson felvetették annak lehetőségét, hogy Magyarországot a szultán protektorátusa alá helyezzék. A politikai tervzet szerint a Porta alkotmányt, szabad királyválasztást és szabad bel- és külpolitikát biztosítana. A bécsi udvar jól működő kémhálózata útján az összeesküvésről tudomást szereztek, de még évekig figyelték és várták a fejleményeket. 1671-ben I. Lipót magyar király hadvezére, Lotharingiai Károly, meglepetésszerűen csapott le az összeesküvőkre. Az összeesküvők csoportjának vezetőit: Zrínyi Pétert, Frangepán Ferencet, Bónis Ferencet és Nádasdy Ferencet 1671. április 30-án koncepció perben kivégezték.²

A magyarországi protestáns bujdosók az Erdélyi Fejedelemségben kerestek menedéket. Az üldözés bár kezdetben politikai indítatású volt, az összeesküvők megbüntetése ürügyén keletkezett állapotot különösen alkalmasnak találták arra, hogy a magyarországi protestánsokkal végleg leszámoljanak. A politikai üldöztetés, vallásos színezetet kapott.³ A protestánsoknak a jogait és szabad vallás-

¹ A békeszerződést Vasváron 1664. augusztus 10-én kötötték meg, amely az 1663-64-es török elleni háborúk sorozatát zárta le.

² Pauler Gyula: Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése. 1664-1671. 2. köt. Budapest, 1876. 48–51.p.

³ I. Lipót császár és udvara előtt Csehország és Morvaország mellett Richelieu és Mazarin bíboros Franciaországa lebegett. Az abszolút hatalom kiépítésére törekedtek. Az országos alkotmányos intézmények, az országgyűlés, a nádori méltóság, a vármegyei önkormányzat megszüntetését akarták elérni. Az összeesküvés jogalapul szolgált a koronázási eskü ellen. A császár-király a jogeljátszás elméletével próbálta felmenteni magát az alkotmány betartására tett királyi eskü alól.

gyakorlatát biztosító országos törvények közé iktatott 1606-os bécsi, 1621-es nikolsburgi és 1626-os linzi békekötéseket semmisnek nyilvánították.⁴

A Habsburg udvar elérkezettnek látta a pillanatot a protestáns egyházak elleni támadásra és azok felszámolására. A protestáns egyházak elleni támadások legfőbb hamis indoka az volt, hogy a Wesselényi - féle összeesküvés kezdeményezői és támogatói a protestáns egyházak lelkészei és tanítói voltak. Az 1670-ben ismételten megfogalmazott politikai elmélet szerint a protestánsok a politikai mozgalmak alapján a számukra biztosított vallásszabadság jogát „eljártsoták”. A protestáns vallások ezért jogtalanul működnek és be kell tiltani azokat.⁵ A protestáns történetírás az 1671-1681 közötti

⁴ Bucsay Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon. 1521-1945.* Budapest, 1985. 116.p.

⁵ A Pozsonyi Vértörvényszékre beidézt 736 protestáns lelkész és tanító közül 250-nél valamivel több lutheránus lelkész és tanító és 80 református lelkész és tanító jelent meg. A pozsonyi törvényszéken Szelepcsényi György érsek elnökölt. A bíraskodásban egy katolikus püspök és öt katolikus főúr segítette. A vádat Majláth Miklós koronaügyész képviselte. A megfélemlítés és a lelki terror hatásos volt. Sokan megtörtek és aláírták a kötelezvényt. Mások áttértek a katolikus vallásra. Az elítélt protestáns lelkészek és tanítók egy része azonban kitartott. Ezeket Kollonich Lipót várbörtönökbe küldte. A várbörtönökben uralkodó embertelen körülmények és a jezsuita páterek állandó zaklatása megtörte a foglyok egy részének ellenállását. Azokat, akik továbbra is kitartottak a berencsi, a komáromi és a lipótvári börtönből 1675 tavaszán Nápolyba szállították. A 42 fogolyból csak 32 jutott el Nápolyba és Buccariba. Ott gályarabnak adták el őket. Michiel Adriaeszoon de Ruyter (1607-1677) a Holland Köztársaság admirálisa szabadította ki Nápoly kikötőjében raboskodó és sínylődő magyar protestáns gályarabokat. V.ö. Némethy Sándor: *Delegatum Judicium Extraordinarium Posoniens anno 1674 története és jogászai kritikája.* In: *Theologiai Szemle*, 1980. 6. sz. 331-334.p. 1981, 3. sz. 162-163. 1981, 4. sz. 219-224.p. 1981, 5. sz. 295-300.p. 1982. 2. sz., 99-105.p. 1983, 1. sz., 234-244.p., 1983, 5. sz., 276-286.p. 1984, 2. sz., 97-102.p. V.ö. Péter Katalin: *A magyarországi protestáns prédikátorok és tanítók ellen indított per 1674-ben.* Budapest, 1983. In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyvei*. 35.p. Wien, Staatsarchiv, Hungarica Specialia, Fasc. 325/C, Folio 3-4.

időszakot gyászévtizednek⁶ vagy „véres ellenreformációnak” nevezte el. Az egyházak elleni agresszív fellépés és az ebből származó üldöztetés miatt kapta ezt az elnevezést.⁷ A magyarországi (dunántúli, felső-magyarországi) protestánsok elleni támadások szorgalmazója és jeles képviselője Bársony György váradi püspök volt.⁸ Az 1671-ben Kassán és Bécsben megjelent könyveiben meghirdette a magyarországi protestáns vallás teljes megszüntetését. Bársony püspök 1671-ben kiadott *Veritas toti mundo declarata*⁹ című művében meghirdetett program alapján: a királynak nem kötelessége a protestánsokat (reformátusokat, evangélikus lutheránusokat, unitáriusokat) megtűrnie az országban és a magyar királyt semmi sem kötelezi arra, hogy a magyarországi protestánsoknak biztosítsa a szabad vallásgyakorlatot.¹⁰

⁶ A gyászévtized szóhasználat a protestáns értelmezésben a magyar koraiújkor történelem legerőszakosabb időszaka volt. Az 1674-es gályarabper és a későbbi gályarabság fogalmak hatására keletkezett. A Magyar Nagylexikon megfogalmazásában: „A magyar jogtörténetben a pozsonyi rendkívüli delegált bíróság 1673-ban és 1674-ben hazaárulás és felségsértés címén elítélt és gályára küldött protestáns lelkészek sorsával összefüggésben bukkant fel a 17. század végén”. Ld. Magyar Nagylexikon, VIII. Bp., Magyar Nagylexikon, 1999.

⁷ Péter Katalin: *A magyarországi protestáns prédikátorok és tanítók ellen indított per 1674-ben*. Budapest, 1983. In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyvei. 35.p. Bitskey István: *De Ruyter admirális és a magyar irodalom: négy száz éve született a magyar gályarabok szabadítója*. Debreceni Szemle, 15. évf. 2007. 2. sz., 164. – 173.p. Bitskey István: *Szellemi élet a koraiújkorban*. In: Magyar művelődéstörténet. Szerk. Kósa László. 2. jav. kiad. Budapest, 2001. 242.p. Benczédi László. *A prédikátor perek történeti háttére*. Theologiai Szemle, 1975. 7-8. sz. 199-205. 264 – 267.p.

⁸ Bársony György (1626- 1678) nagyváradi, majd később egri püspök, az 1671-1681 közötti magyarországi ellenreformáció egyik jeles képviselője.

⁹ *Veritas toti mundo declarata*. U. ott, 1671. (G. B. E. V. P. S. S. C. R. M. C. C. jegyek alatt, azaz Georgius Bársony, Episcopus Varadiensis, Praepositus Scepusiensis, Sacrae Caesareae Regiaeque Majestatis Consiliarius Cameralis. 2. kiadása Bécs, 1672. 3. kiadása Nagy-Szombat, 1706. neve alatt.

¹⁰ Debreceni Ember Pál szerint e munka a magyar ellenreformációs törekvések legfontosabb irodalmi példánya: „Universali Evangelicorum in Hungaria persecutioni praeludens Classicum cecinit Georgius Barsony”. Vö. *Debreceni Ember Pál: Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania...* Trajectum ad Rhenum 1728. 443–444.p.

A karhatalom mellé csatlakozott jezsuiták megkezdték a „protestáns lelkészek és tanítók elleni hadjáratukat”. A magyarországi protestáns üldözés másik zászlótartója Szelepcsényi György prímás, 1673. szeptember 25-én az alsó- és felső-magyarországi bányavárosokból harminckét lutheránus és egy református lelkésznek küldött idézést a *Judicium Delegatum* (Vésztörvényszék) elé Pozsonyba.¹¹ A lelkészek és tanítók elleni vád: felség- és hazaárulás és a katolikus vallás elleni szervezkedés volt. A lelkészek ellen felhozott vádak kapcsán, bizonyítékul hamisított leveleket olvastak fel. Ezek alapján mindannyian részt vettek a Wesselényi-féle összeesküvésben. A *Judicium Delegatum* elé idézettek nem kaptak lehetőséget arra, hogy védekezzenek. Három lehetőségük volt elkerülni a kínvallatást és a halálbüntetést: amennyiben beismerik bűnösségüket, kegyelmet kérnek és áttérnek a katolikus hitre, lemondanak protestáns lelkészi hivatásukról vagy száműzetésbe mennek.

Benczédi László történész megfogalmazásában a 17. századi magyarországi katolikus egyházi vezetők nagy lehetőséget láttak az egyvallású - katolikus - ország visszaállítására.¹² A katolikus restaurációval, vagy ellenreformációval a legitimitást keresve a protestáns lelkészeket és tanítókat okolták a kuruc felkelők szervezkedéséért és lázadásáért. Azzal vádolták meg, hogy a protestáns lelkészek és tanítók felségsértést követtek el az uralkodóval szemben, amikor tanításaikkal a Habsburg-ház ellen lázadókat buzdították és erkölcsi támogatást nyújtottak nekik.

A *Judicium Delegatum* a kálvini ellenállási elvekre hivatkozva vádolta meg a protestáns lelkészeket és tanítókat. Két teológiai tanítás állt egymással szemben. A római katolikus egyház és a kálvini elveket valló református egyház nézetei. A római katolikus egyház, amely

¹¹ Zsilinszky Mihály: *A magyar országgyűlések vallásiügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve*. III. köt. 1647-1687. Budapest, 1893. 351–357.p.

¹² Benczédi László. *A prédikátor perek történeti háttére*. Theologiai Szemle, 1975. 7-8. és 9-10. sz. 266.p. „az ellenreformáció nagy támadásának igazolására elsősorban a protestáns papokat okolta a kuruc támadásért... akár így vagy akár úgy a katolikus egyház vezérkara kétségtelenül most látta igazában elérkezettnek az időt nagy álma az ősi katolikus hitéhez visszatérni, egy vallású ország megvalósítására...”.

a világi hatalom isteni eredetét és a világi hatalom iránt feltétel nélküli engedelmisséget hirdetett. Nézetük alapján a világi hatalom elleni lázadás az isteni hatalom elleni lázadásnak minősült. Ezzel a teológiai tanítással maga Luther Márton reformátor is azonosult.

A kálvini tanítás elfogadta ugyan az uralkodó isteni eredetét, de egy kiegészítéssel. Az uralkodó kötelessége gondoskodni az igaz hit előmeneteléről és jólétéről. Istennek tartozik elszámolni tetteiről. Amennyiben az uralkodó nem tesz eleget kötelességeinek és Isten ellen cselekszik, azt zsarnoknak kell minősíteni. Az ember engedelmisséggel tartozik a zsarnoknak kivéve, ha az olyat kér tőle, amely Isten akarata ellen való.¹³ A kötelességét elmulasztó, hatáskörét túllépő uralkodó parancsának teljesítését meg kell tagadni.

Kálvin János genfi reformátor két lehetőséget ajánl a keresztyén embereknek a politikai ellenállásra. Az egyik a passzív ellenállás, amikor a keresztyén közösségek egy felsőbb hatalom megbízásából helyreigazítják az alacsonyabb hatalom hibáit: „Isten ígéje azonban tovább is vezet minket, ha valóban figyelünk rá, hogy tudniillik ne csak olyan fejedelmek uralmának vessük alá magunkat, akik becsületesen és kellő hűséggel töltik be tisztüket a mi javunkra, hanem mindazokénak is, akik valamiképpen hatalomra jutottak, ámbár a legkevésbé sem felelnek meg annak, ami a fejedelem kötelességeivel jár...”¹⁴ A másik az aktív ellenállás a magisztrátus cselekvése az önkényeskedő, Isten ellenes uralkodóval szemben: „Mert annak egyáltalán nem vagyok ellene, hogy a királyok önkényének mérséklésére a népből választott hatóságok, adott esetben, hivatalból közbelépjenek, sőt, ha meghunyászkodnának a féktelenül tomboló és a népet sanyargató királyok előtt, keretelés nélkül kijelentem, hogy ez a szándékos mulasztások istentelen hitszegés, mivel hűtlenül elárulják a nép szabadságát, holott tudják, hogy Isten rendelése állította őket annak oltalmazására. Mindazáltal, értsük meg jól, sőt mindenekelőtt azt tartjuk szem előtt, hogy az az engedelmisség, amellyel a birodalmak

¹³ Kálvin János: *Institutio Christianae Religionis* (1559), II. Kálvin Kiadó, Budapest, 2014. 509-535.p.

¹⁴ Benda Kálmán: *Habsburg-abszolutizmus és rendi ellenállás a XVI. században*. Szeged, 1975. 44.p.

uralkodóinak tartozunk, nem tántoríthat el minket az Isten iránti engedelmisségtől, az ő akaratának köteles alávetnie kívánságait az összes király, az ő rendelkezéseinek kell alávetniük minden parancsukat, az ő fensége előtt kell meghajolnia minden királyi jelvénynek ... Tehát az Úr a királyok királya, ahol megnyitja szent ajkait, őt kell hallgatnunk mindenek előtt és fölött. Igen, ő utána alá vagyunk vetve azoknak az embereknek, akik felettünk uralkodnak, de csak ő benne. Ha valamit ő ellene parancsolnak, az semmis és érvénytelen...”¹⁵ A magyarországi református felkelők – a hajdani nagy fejedelmek példáját követve – teológiai tanítás alapján szálltak szembe az abszolutisztikus uralkodói politikával és követelték annak eltávolítását a hatalomból.

I. Apafi Mihály fejedelem és a magyarországi gyászévtized

Az üldözött magyarországi protestánsok ügyének felkarolása visszhangra talált I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem politikájában. A Weselényi-féle mozgalom (1664-1671) alatti és azutáni időszakban a felségértéssel és törökbarátsággal meggyanúsított és perbe fogott protestánsok tömege indult el Erdélybe. A folytonosan növekvő tömegeket I. Apafi Mihály fejedelem befogadta Erdélyben. Oltalmat adott a bujdosóknak, kenyeret éhezőknek. Lelki vigaszt nyújtott az elesetteknek. Bethlen János erdélyi kancellár és történetíró emlékiratában így vallott erről az időszakról: „...Apafi a rosszat jóval fizetve befogadta őket, többet asztalához hívott...”¹⁶ Ezzel a nagylelkű cselekedetével a bujdosók önbizalmát és hitét erősítette meg egy szebb jövő reményében. A vagyonek kobzása, a nyílt üldözés, a vértörvényszék és gályarabság elől menekülőknak biztonságot és megbecsülést adott I. Apafi Mihály fejedelem. Bethlen János (1613-1678) történetírója reálpolitikai korképet rajzolt megjegyzésében: „...Valóban ez állapotnál jóval jobb volt az árnyékhatalommá lett Erdély is, s nem volt rosszabb a hódoltságé sem...”¹⁷

¹⁵ Kálvin János: *Institutio Christianae Religionis* (1559), II. Kálvin Kiadó, Budapest, 2014. 534-535.p.

¹⁶ Szilágyi Sándor: *Erdélyország története*. Pest, 1866. II. 299.p.

¹⁷ I.m. 321.p.

A fejedelem a magyarországi üldöztetések idején (1671. április 6-án) levelet írt Rottal katonai kormányzóhoz, amelyben az ő támogatását kérte a meghurcolt lelkészek ügyében. I. Apafi Mihály (1661-1690) és a fejedelmi tanács határozatot hozott annak érdekében, hogy a külföldi protestáns uralkodók, fejedelmek és politikai elit körök tudomására hozzák a magyarországi eseményeket és azoknak vallási hátterét.¹⁸

I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem indíttatására és biztatására Bethlen Miklós erdélyi politikus egy értelmiségi kört hozott létre. A nyugati protestáns nagyhatalmak királyaihoz, fejedelmeihez intézett röpiratokban azon fáradoztak e kör tagjai, hogy az európai közvélemény tudomást szerezzen a Magyarországon történő vallásüldözésről és a vallásszabadság megszüntetéséről.¹⁹ A röpiratokban a szerzők leleplezik a magyar ellenreformációt, I. Lipót császárkirály merényleteit és felmutatják a nagy református fejedelmek védekező harcát ezekkel szemben. A szakirodalom sokáig tévesen Bethlen Miklóstól eredeztette e politikai röpiratokat. Jankovics József irodalomtörténész, a Bethlen Miklós életének és munkásságának kiváló ismerője, kutatásaiban erre rációlt.²⁰ Annyi azonban bizonyos, hogy Bethlen Miklós hatása érezhető a röpiratok keletkezésének hátterében. A röpiratok keletkezése körül egy kisebb értelmiségi kört kell látnunk. Bethlen Miklós gyámkodásával működhetett ez az irodalmi, értelmiségi kör. Tagjai között ott találjuk Pósa-házi Jánost, Szatmárnémeti Mihályt,

¹⁸ Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. II. kötet, (1605-1690) Budapest, 1904. 321.p.

¹⁹ Bethlen Miklós Bársony György váradi püspök művének cáfolatát készítette el a „*Falsitas toti mundo detecta. Antverpiae*, amelyet Kolozsvárott jelentetett meg, 1672-ben.

²⁰ Az első röpirat az *Austriaca Austeritas* (1671), a második az *Austriacae Austeritas continuatio*, aharmadik röpirat az *Austriacae Austeritatis, eiusdemque Continuationis Confirmatio* volt. A műveket álneven jelentették meg. A művek szerzőjének kilétéről Jankovics József irodalomtörténész írt részdolgozatában kimutatta, hogy nem Bethlen Miklós a szerző. Maga Bethlen sem ismerte a szerzőt. V. ö. Jankovics József: *Bethlen Miklós levelei*. Budapest, 1987. I. köt. 38-43.p. R. Várkonyi Ágnes: *Erdélyi változások*. Budapest, 1984. 143.p.

Fajgel Pétert és Eszéki Istvánt.²¹ Az üldözött protestáns lelkészek és tanítók ügyén I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem diplomáciai úton próbált segíteni. A fejedelem és tanácsosai leveleken keresztül megkereste a nyugati protestáns országok uralkodóit és egyetemek professzorait. Azoknak támogatását kérte az üldözött magyar protestáns lelkészek és tanítók érdekében. Segítségére volt Bethlen Miklós, Kovásznai Péter református püspök, Pataki István kolozsvári református professzor és Adami István erdélyi szász lutheránus püspök.²² A jól megfogalmazott és szerkesztett leveleket Bethlen Miklós 1672-ben egy német lutheránus tiszttel Kővárba küldte, hogy onnan Lengyelországot érintve Berlinbe és Heidelbergbe juttassák el. A levelek egy részének kiküldését azonban Teleki Mihály tanács úr megakadályozta. Valószínűsíthető az a feltevés, hogy Telekit politikai megfontolás vezette a levelek eldobzásában. A levelek egy része Szelepcsényi György érsek kezébe jutottak, amelyet a Pozsonyba idézett lelkészek elleni vád fontos anyagává váltak.²³

Az 1674-ben felállított pozsonyi vésztörvényszék királyi ügyésze koholt vádak alapján próbált érvényt szerezni a protestáns lelkészek és tanítók elleni pereknek.²⁴

²¹ *Diarium theologicum*... Kolozsvár, 1675. RMK I. 1359.p.

²² Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. II. Kötet (1605-1690) Budapest, 1904. 269.p.

²³ Nagy Géza: *A református egyház története (1608-1715)*. Máriabesnyő-Gödöllő, 2008. 508.p.

²⁴ Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve az Esztergomi Prímási Levéltárban található. Archivum Ecclesiasticum Vetus, Acta Religionaria, 1790/4-es jelzet alatt. Nyomtatásban megjelent a Vitetnek ítélőszékére... Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve, kiad. S. Varga Katalin, Pozsony, 2002. 344.p. A vád alapján Vittnyédi István, Bethlen Miklós és Ketzer Ambrus leveleket váltottak egymással és a protestáns dunántúli lelkészekkel. Öt évnek kellett elteltie azonban, hogy a protestáns nagyhatalmak diplomáciai úton tegyenek valamit érdekükben. Bethlen Miklós az *Epistola Nicolai Bethlen ad Ministros Exules*... 1675. január 4-én keltezett levelében önmagát tisztázta a vádak alól, a meghurcolt és elítélt protestáns lelkészek és tanítók ártatlanságát és az ellenük emelt vádak alaptalanságát bizonyította. A nyugati protestáns államok uralkodóinak politikai támogatását kérte a vallásüldöztetés megakadályozása érdekében, amit a »»

I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem diplomáciai erőfeszítéseinek meg lett az eredményei. A belga és holland államok Bécsben székelő diplomatája hitelt érdemlően gyakorolt nyomást a bécsi udvarra.²⁵ Hammel Gerard van Brunigh (Bruininx) a császárkirálynak benyújtott „*Onschuld der Vereenigde Nederlander, vertoont aan den Roomsen Keiser Leopoldus de I. Door der selver Resident de Hr. Hamel Bruininx. In den Jaare 1675. Tot Weene*” című emlékirata négy tételben tárgyalja a belga és holland szövetséges rendek állásfoglalását és kéréseit a vallásukért üldözött magyar protestáns lelkészek és tanítók ügyében. A rendek ártatlanoknak nevezik a lelkészeket és tanítókat. Hangsúlyozzák, hogy a Magyarországon nem lázadás elleni per fo-

»» későbbiekben el is ért. A levél végén a gályarabságra hurcolt lelkészeket kintartásra és a hitük melletti helytállásra buzdította. Az *Apologia Ministrorum Evangelicorum Hungaricae* (Magyarországi evangélikus lelképásztörök védelme) című röpirata két évvel később jelent meg. A röpiratban védelmébe vette a hitükért üldözött hitsorsosait és az országban keletkezett elégedetlenség okaira mutatott rá. Vitatkozott Lapsánszky Jánossal, a pozsonyi vésztörvényszék titkárával, megcáfolván a felkelésnek és a protestáns lelkészeknek és tanítóknak állítólagos kapcsolatát. Bethlen Miklós határozottan állította azt, hogy a protestánsok üldözése vallási okok miatt történt. Ennek a röpiratnak a függelékeként jelent meg nyomtatásban Kolozsvárott az *Epistola ad Ministros Exules* terjedelmes levele. Bethlen Miklós e kettős munkájával az erdélyi és a külföldi közvélemény tájékoztatását kívánta megszólítani. Ez sikerült is elérnie a későbbiekben. A száműzött prédikátorokhoz intézett levele nyomtatásban is megjelent Hollandiában. Bethlen Miklós diplomáciai sikereként könyvelhető el az a tény, hogy Hamel Gerard van Brunigh (Bruininx) holland követtel egy időben nyújtotta be Bergt Gabrielson Oxenstierna svéd követ is kormánya nevében azt a felterjesztést, amelyben szót emelt a magyarországi protestantizmus védelmében.

²⁵ A gályarab prédikátorok ügyét külföldön Hamel Bruininx bécsi holland követ karolja fel. Diplomáciai úton minden elkövet a protestáns nagyhatalmakat értesíteni a magyarországi protestáns lelkészek és tanítók nyomorúságos sorsáról. Egy másik személy, Zaffius Miklós velencei orvos-lelkész svájci professzorokhoz intézett segítségkérő levelet. Gyűjtést szervezett a gályarabok kiváltása érdekében. Mind anyagilag mind lelkileg támogatta a nápolyi és buccari kikötőben sínylődő lelkészeket és tanítókat. Payr Sándor: *A magyar protestáns gályarabok*. Budapest, 1928. 75.p. Révész Imre: *A gályarabok lelke*. Debrecen, 1936. 85.p. Thury Etele: *Gályarabjaink megszabadítása*, Protestáns Szemle, 1909. Thury Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története*. Pozsony, 1998. II. köt. 72-98.p.

lyik, hanem vallásüldözés, amely káros az egész keresztyén világra.²⁶ A bécsi udvarra történő nemzetközi diplomáciai beavatkozás és politikai nyomás gyakorlás értékes dokumentumai a Hammel Gerard van Brunigh (Bruininx) bécsi holland követtől származó latin és francia nyelvű levelek.²⁷ Ezek a levelek a holland diplomáciai erőfeszítésekre vonatkoznak, amelyeket a magyarországi protestánsok érdekében tettek. A protestáns és más külföldi diplomaták levelein keresztül I. Apafi Mihály elérte eredeti célját: a magyarországi gályarabok kiszabadítását és a Habsburg udvarra való nemzetközi politikai nyomásgyakorlást, amely az 1681-es soproni országgyűlésben csúcspontot ért el a protestánsüldözés leállításával.

A felső-magyarországi protestánsok politikai védelme

Az 1670-es években elkezdődött felső-magyarországi protestáns üldözések egyik szenvedő alanya a Sárospataki Református Kollégium volt.²⁸ A római katolikus hitre visszatért Báthory Zsófia fejedelemasszony a Habsburgok és a katolikus egyház iránti lojalitását igyekezett maximálisan kifejezni és azt érvényre juttatni. Ennek egyik megnyilvánulási formája a Sárospataki Református Kollégium 1671-es megszüntetése volt. Az elüldözött Sárospataki Református Kollégiumnak I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem nyújtott menedéket és anyagi támogatást. Az 1671-ben elüldözött Sárospataki Református Kollégium tanárai és diákjai csak 1672-ben érkezett Erdélybe. Az intézet tanárai és diákjai átmenetileg a Bethlen Gábor erdélyi fejedelem által 1622-ben Gyulafehérváron alapított *Collegium Academicum*²⁹ épületében folytatták oktatási tevékenységeiket és tanulmányaikat. I. Apafi Mi-

²⁶ Rácz Károly: *A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben*. Sárospatak, 1874. 28–29.p.

²⁷ Tóth Endre: *Hamel Bruininx a soproni országgyűlésen*. Theologiai Szemle, 1926. 678–707.p.

²⁸ A Sárospataki Református kollégiumot Perényi Péter alapította 1531-ben. A későbbiekben I. Rákóczi György erdélyi fejedelem és felesége Lórántffy Zsuzsanna anyagi és erkölcsi támogatásával fejlődött a magyarországi reformátusság egyik tudományos pantheonjává. www.patakcollege.hu/a-kollégium

²⁹ Bethlen Gábor erdélyi fejedelem által Gyulafehérváron alapított református főiskola (1622-1662).

hály erdélyi fejedelem és udvara, valamint a többi református főúr határozatot hozott a menekültek megsegítése ügyében. Pénzadományokat gyűjtöttek az elpusztult gyulafehérvári kollégium felújítására. A tanárok és diákok részére pénzalapot hoztak létre.

A Sárospataki Református Kollégium tanárai és diákjai mellett számos lelkész, tanító és értelmiségi menekült akkor Erdélybe a kérészélettű 1670-es felkelés elbukása után. Az üldözött magyarországi protestánsok tömege egyre nagyobb kihívást jelentett a fejedelmi udvarnak. Az Erdélyi Fejedelemségbe menekült Sárospataki Református Kollégium tanárai, diákjai és protestáns értelmiségiek munkálkodása révén felpeteszült az irodalmi és vallási élet. Az erdélyi egyházi irodalom és művelődés a virágkorát élte ebben az időszakban.³⁰ Az 1670-es években megjelent 50 magyar nyelvű egyházi irodalmi munka kölcsönös hatást fejtett ki a magyarországi bujdosókra és az őket befogadó erdélyiekre. A gazdag egyházi irodalomban a szerzők az üldözött magyarországi protestantizmusért és a vallásszabadságért emelték fel szavukat. Az üldözött magyarországi protestánsokat két megvalósítandó cél vezérelte: a magyarországi üldözött egyház megsegítése a hithűség megtartásával és a vallásszabadság visszaállítása katonai fellépéssel az elnyomó hatalommal szemben. Ezek megvalósításához kérték I. Apafi Mihály fejedelem erkölcsi, anyagi és katonai támogatását.³¹ A fejedelem az adott körülmények között mindent elkövetett, hogy a magyarországi protes-

tánsoknak az erdélyiekhez hasonló békében és vallásszabadságban éljenek. A két ország vallási és nemzeti összetartozását erősítésén fáradozott a fejedelem. Elődje Bocskai István erdélyi fejedelem politikai végrendeletének tükrében cselekedett, amikor a magyarországi protestánsok védelmére kelt.³² A magyarországi és erdélyi vallásszabadság biztosítása, a két ország közötti jó kapcsolat és kölcsönös politikai támogatása mindennél fontosabb volt. Ennek ékes bizonyítéka volt az 1669-es eperjesi tárgyalásra készített követutasítás volt, amelyben világosan leszögezi a fejedelem politikai szándékát: „*ante omnia a magyarországi evangélikus státus bántódási megorvoslását urgeálják...ha az német császár comissariusai a magyarországi megbántódott evangélicusok gravameni megorvoslásába, hogy mi magunkat elegyítjük, nem akarják, csak meg kell aperte mondani: minden praetensióink semmik ehhez képest, mert az mind csak testi...de itt a mi lelki tagjainkba bántódunk meg, mely legelső s legnagyobb nyavalya ha nem tolláltatik, nem szükség a többihez is szólni. Deus providebit*”.³³

A gyászévtized végén 1681-ben a kuruc sikerek hatására Bécs változtatott magyarországi egyházpolitikáján és I. Lipót magyar király hajlandónak mutatkozott bizonyos engedményekre is. **Országgyűlést hívott össze Sopronba 1681. április 28-ra**, ahová meghívták Thököly Imre követeit is, de azok visszautasították azt. Az

³⁰ A gyászévtized erdélyi egyházi irodalom kiadványai: Szathmárnémeti Mihály munkái: 1. Igazság próbakövének nyert peri, 1672. 2. Mennyei tárház kulcsa, 1673, 1676, 1681. 3. Az örökkévaló egy isteni állapotban lévő három személyeknek mutató tüköre, 1673. 4. A négy evangélisták szerint való Dominica, 1675. 5. Sz. Dávid Psalteriuma, avagy a CL. Soltároknak... magyarázatja. 1679. 6. Halotti centuria, 1683., Pósházi János: Sibbellius Gáspárnak Szentírásból szedegetett... imádsága. Kolozsvár, 1673., Szőnyi Nagy János: Martyrok Coronája. Kolozsvár, 1673. Tolnai Mihály: 1. A sűrű keresztség... közt... lelki bátorítás. 1673. 2. Haza számkivetett békességének helyreállítása, 1675. 3. Szent had. 1676., Szőlősi Nagy Mihály: 1. Az Isten házában meggyújtott... lobogó szövetnek. Kolozsvár, 1676. 2. Az Úrért s hazájokért elszéledett és számkivetett bujdosó magyarok füstölő csepűje. Kolozsvár, 1676.

³¹ Sipos Gábor: Az erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668-1713-(1736). Kolozsvár, 2000. 15.p.

³² www.adatbank.transindex.ro/html/alc,im,_pdf9831.pdf „...Az egyességnek pedig örökösen való megtartásában ezt az utat látjuk: A fejedelemségek, ha szintén változnának is, mindenik helyen a szabad választás szerint, de a Respublicáknak soha egymás ellen senki ingerléséből, izgatásából ne törődjenek. Valameddig pedig a Magyar Korona ott fen nálunknál erősebb nemzetségnél, a németnél léssen, és a magyar Királyság is a németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fen-tartani, mert nekik is oltalmokra, javokra léssen. Ha pedig Isten azt adná, hogy a Magyar Korona, Magyar Országban magyar kézhez kelne, egy koronás királyság alá, úgy az Erdélyieket is intyűk, nem hogy attól el-szakadnának, vagy abban ellent tartanának, de sőt segélyek tehetségek szerint, és egyenlő értelemről azon Korona alá a régi mód szerint adják magokat. Melly dologról, ha valaha hitel felett való Confederatio lehet közöttük, felette igen javallyuk. Az Magyar Országi állapotot arra hadgyuk, hogy mint Császár! Felségével végeztünk vagyon, a szerint minden foglyok exequáltassanak, és a Szent Békesség, kit egyszer véghezvittünk, fel ne bomollyon, sőt megerősítessék...”

³³ Erdélyi Országgyűlési Emlékek, XVI., 418.p.

országgyűlés három lényeges engedményt tett a magyar országgyűlésnek: 1. eltörölte a kormányzóságot, kimondta a magyar kamara egyenrangúságát az udvari kamarával; 2. az 1671-ben kirótt magas adókat eltörölte; 3. **kimondta a protestánsok szabad vallásgyakorlatát** és az elvett protestáns templomok helyett vármegyénként két-két kijelölt helyen új templomok építését engedélyezte.³⁴

Befejezés

Az elüldözött Sárospataki Református Kollégium gyulafehérvári letelepítésének az előmozdítója, az üldözött dunántúli és felső-magyarországi protestánsok védelmezője, a földönfutóvá tett magyarországi lelkészek befogadója, politikai pártfogója volt I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem. Az erdélyi és magyarországi protestantizmust támogató és védelmező államférfiúi tevékenysége alapján méltó helyet foglal el Bocskai István, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György erdélyi fejedelmek mellett, az 17. századi erdélyi és magyarországi egyháztörténetben. I. Apafi Mihály szellemi nagysága vezérszerepet juttatott számára az erdélyi és a nemzetközi politikai életben, az erdélyi protestantizmusban, az oktatás, a művelődés terén valamint a külföldi szellemi töke beáramlása érdekében kifejtett munkában. Életének hívatását és küldetését az erdélyi és magyarországi politika, társadalmi, kulturális és vallási problémák megoldásában, az erdélyi és magyarországi vallásszabadság biztosításában és védelmezésében látta.

³⁴ Az 1681. évi vallásügyi törvények (1681: XXV. és XXVI. tc.), amelyek Lipót 1681. november 9-i leiratán alapultak. A leirat a bécsi béke (1606) és az 1608. évi törvények vallásügyi rendelkezéseinek érvényét megerősítette. Elvileg szabad vallásgyakorlatot biztosította. Visszalépés volt a bécsi és a linzi békéhez képest számos korlátot állítottak a jog érvényesítése elé. A jobbságát gyakorlatilag kirekesztett a szabad vallásgyakorlatból. A nyugat-magyarországi részeken artikuláris helyeket jelöltek. Ez vármegyénként 2-2 olyan helységet jelentett, ahol a protestánsoknak templomot, iskolát és parókiát építhettek. A keleti országrészekben a szabad királyi és bányavárosokban, a protestánsok engedélyt kaptak saját költségükön új templomok építésére. A rendelet egyik sarkalatos pontja alapján az elűzött lelkészek és iskolamesterek visszatérhettek az országba és gyakorolhatták hivatásukat. Lásd: <http://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=60400022.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D16>

Felhasznált irodalom

Levéltári anyagok

1. Wien, Staatsarchiv, Hungarica Specialia, Fasc. 325/C, Folio 3-4.
2. *Diarium theologicum...* Kolozsvár, 1675. RMK I. 1359.

Könyvek, tanulmányok, cikkek

1. BENCZÉDI László. *A prédikátor perek történeti háttere*. In: Theologiai Szemle, 1975. 7-8. és 9-10. sz.
2. BENDA Kálmán: Habsburg-abszolutizmus és rendi ellenállás a XVI. században. Szeged, 1975.
3. BITSKEY István: *De Ruyter admirális és a magyar irodalom: négyszáz éve született a magyar gályarabok szabadítója*. Debreceni Szemle, 15. évf. 2007. 2. sz.
4. BITSKEY István: *Szellemi élet a koraiújkorban*. In: Magyar művelődéstörténet. Szerk. Kósa László. 2. jav. Kiad. Budapest, 2001.
5. BUCSAY Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon. 1521-1945*. Budapest, 1985.
6. DEBRECENI Ember Pál: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania...* Trajectum ad Rhenum 1728.
7. JANKOVICS József: *Bethlen Miklós levelei*. Budapest, 1987. I. köt.
8. KÁLVIN János: *Institutio Christianae Religionis* (1559), II. Kálvin Kiadó, Budapest, 2014.
9. Magyar Nagylexikon, (Glatz Ferenc szerk.) VIII. Bp., Magyar Nagylexikon, 1999.
10. NAGY Géza: *A református egyház története (1608-1715)*. Máriabesnyő-Gödöllő, 2008.
11. NÉMETHY Sándor: *Delegatum Judicium Extraordinarium Posoniens anno 1674 története és jogászai kritikája*. In: Theologiai Szemle, 1980, 6. sz.; 1981, 3. sz.; 1981, 4. sz.; 1981, 5. sz.; 1982, 2. sz.; 1983, 1. sz.; 1983, 5. sz.; 1984, 2. sz.
12. PAULER Gyula: *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése. 1664-1671*. 2. köt. Budapest, 1876.
13. PAYR Sándor: *A magyar protestáns gályarabok*. Budapest, 1928.
14. PÉTER Katalin: *A magyarországi protestáns prédikátorok és tanítók ellen indított per 1674-ben*. Budapest, 1983. In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyvei.
15. POKOLY József: *Az erdélyi református egyház története*. II. kötet, (1605-1690) Budapest, 1904.
16. R. VÁRKONYI Ágnes: *Erdélyi változások*. Budapest, 1984.
17. RÁCZ Károly: *A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben*. Sárospatak, 1874.

18. RÉVÉSZ Imre: *A gályarabok lelke*. Debrecen, 1936.
19. S. VARGA Katalin (kiad.) *Vitetnek ítélőszékre...* Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve, Pozsony, 2002.
20. SIPOS Gábor: *Az erdélyi Református Főkonisztórium kialakulása 1668-1713-(1736)*. Kolozsvár, 2000.
21. SZILÁGYI Sándor: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, XVI., Budapest, 1893.
22. SZILÁGYI Sándor: *Erdélyország története*. II. Pest, 1866.
23. THURY Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története*. Pozsony, 1998. II. köt.
24. THURY Etele: *Gályarabjaink megszabadítása*, Protestáns Szemle, 1909.
25. TÓTH Endre: *Hamel Bruininx a soproni országgyűlésen*. In: *Theologiai Szemle*, 1926.
26. ZSILINSZKY Mihály: *A magyar országgyűlések vallásiügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve*. III. köt. 1647-1687. Budapest, 1893.

Weboldalak

1. <http://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=60400022.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagemum%3D16> (2018.02.28.)
2. <http://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=60400022.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagemum%3D16> (2019.02.28.)
3. www.patakcollege.hu/a-kollégium (2019.03.07.)
4. www.adatbank.transindex.ro/html/alc.im,_pdf9831.pdf (2019.03.07)

Ruzsa-Nagy Zoltán:

Reformed Towns and Presbyterian Government in Hungary in the 17th and 18th Centuries

According to the nineteenth and early twentieth century ecclesiastical historiography, the success of Hungarian Reformation was bound to the Protestant conversion of the nobility which drove the serfdom living in villages and in towns (owned by a landlord) to Protestantism. This paradigm clearly links the Reformation to the survival of the ius patronatus. Up to nowadays the widespread view of the Reformation in Hungary is focused on noble courts such as Sárvár or Sárospatak and the court of the Prince of Transylvania where Reformed preachers received significant support to spread the Gospel. This paradigm has been considered to be right especially when the landlord was reconverted to Roman Catholicism in the seventeenth century. The study shows that it was not until 1753 that the Protestant worship was banned. There are examples also where a Protestant town or village could survive under a Roman Catholic landlord. On one hand stating that the local communities in most cases had a certain freedom to decide on their own religion, the landlords did not put any pressure on their serfs to abandon the Roman Catholic faith. On the other hand the paradigm of confessionalism introduced by Heinz Schilling and Wolfgang Reinhard has influenced case studies carried out by Roman Catholic scholars to prove that there was no significant difference between the social structures and church life of the Reformed and Roman Catholic towns in Hungary. Against this background, the scope of this study is to examine the establishment and operation of the first presbyteries. Also trying to study the driving forces of establishing the local Presbyteries (Church sessions) and their connection to urban settlements.

Keywords: Protestant reformation, change of religion, conversion, confessionalism, Roman Catholics, Reformed, Lutheranism, Presbyteries